

Nepřítomný popis: kompenzace jeho evokační a identifikační funkce

Jana Hoffmannová

V každodenních nepřipravených mluvených projevech, zejména v dialogu face-to-face, se často vyskytují velmi specifické „popisy“: jsou spíše implicitní, neurčité, obsahují velké množství odkazovacích prostředků nebo zájmen neurčitých a pseudoukazovacích, nerozlučně spojených s vycpávkovými výrazy. Explicitní popis založený na plnovýznamových výrazech zde někdy téměř absentuje, ale i takovýto neurčitý, takřka „minusový“ popis plní v rozhovoru svou funkci; účastníci si dokonale rozumějí i bez plnovýznamových pojmenování a všechny entity, ke kterým se odkazuje pouhými neurčitými náznaky, bez problémů identifikují. Pokusím se zde fungování popisů tohoto typu předvést na několika situacích běžné každodenní komunikace a pro názornou představu nejprve nabídnu několik ukázek.¹

1) Dialog zákaznice se švadlenou

Š tak pudeme do kabiny / **to** našpendlíme na vás / tak co říkáte šíři?

Z no jak myslíte vy

Š tak záda sou **takle** / vám je předvedu pardon / já myslím širší už ne / že sme tu šíří trefily

¹ Ukázky běžné komunikace v tomto příspěvku byly vybrány z korpusu nahrávek a jejich přepisů, který byl kontinuálně vytvářen v Ústavu pro jazyk český AV ČR pod vedením Olgy Müllerové od konce osmdesátých let 20. století až do doby nedávné. V současné době se pro výzkumy tohoto typu dialogů stále více využívají i texty z mluvených korpusů řady ORAL Českého národního korpusu, které ale potvrzují, že se jazykové ani stylové charakteristiky každodenních rozhovorů v posledních desetiletích nijak výrazně nezměnily.

- Z já myslím **take** nó
 Š jo? je **to**? jak ulitý **to** sedí
 Z nó
 Š límeček stojáček dáme níž / **to** je moc vysoko / **tady nahoře** je menší /
 vy máte
 Z krátký krk
 Š krátký krk / no tak asi **take** ho nechám
 Z jo dobrý dobrý **to** bude
 Š hm a dýlka? **to** je dlouhý ne? **to** zkrátíme asi
 Z jak myslíte / nó **take** to je / ano / ani dlouhý ani krátký
 Š no vy máte sukni asi **take** / **take** ne?
 Z nó no no
 Š **tý** dýlky? tak **todle** dáme níž / **to** bude lepší níž
 Z jasně jasně

V tomto doprovodném dialogu, který doprovází společně vykonávané činnosti (akce) obou účastnic, švadlena vlastně pro zákaznici postupně skládá dohromady popis připravených (nastříhaných) šatů. Použije při tom pár základních substantivních „termínů“ (*šíře, dýlka, záda, sukň, límeček stojáček*), frekventovanější jsou ovšem výrazy deiktické, odkazovací, poukazovací a pseudoukazovací zájmena či zájmenná příslovce (*to, todle, take, tady nahoře*), která doprovázejí příslušná gesta a pohyby. Tuto situaci neuvádím nijak objevně: už Miloš Weingart v roce 1932 se zaujetím psal o tom, jaké dialogy vede se svým krejčím, když ten dobrý muž zkouší panu profesorovi nový oblek; že nepoužívá téměř žádné plnovýznamové výrazy, nýbrž jen zastupné *to, tady, todle, take*. I Weingart ale usoudil, že toto značně fragmentární a implicitní vyjadřování v dané situaci úplně postačuje – na základě společné činnosti, pohybů a gest inference perfektně fungují a účastníci dialogu si rozumějí.

2) Konverzace dvou asi padesátiletých bývalých spolužaček (Ivany a Jarky) o pomaturitním srazu a jedné z jeho účastnic

- I je fakt že sem na ní koukala / každý nabral / ale vona teda nabrala extra / nepředstavitelně / to je koule / vona se jen valila

- J no vona taky že je menší žejo trošinku / no tedka vona teda nikdy ne-
byla tvigy / ale byla tak jako normálně že jo
- I vona přišla a já ti na ní koukám / říkám si to snad není možný / né teda
kuli tý tloušťce / to sem ještě ňák přehlídla protože vona to dost mas-
kuje / měla **takovy** šaty na tom sako černý / **to se tak ňák to** / ale Jarčo
já ti na ní koukla ve vobličejí a říkám si to není možný / **to ti todleto ti**
měla takovy secvrkly ti jako a takle ti **to** viselo přes voči / vona byla
jak meloun teda ve vobličejí / teď ohromně byla nalíčená [...] a **tedko**
tady ty voči a vona ti nemohla ty voči snad ani vodevřít / jak ti měla
ukrutně **taji ty** klapničky **takovy jako** vopuchly / ale tak ta kůže ti jí vi-
sela až přes **to** / říkám si no Ivano to si nefandíš ale jak ta zestárla to
teda [...] **tedko jo ti taji ten** obličej a **ted tulety** faldy všechno

Jarka se posledního srazu nezúčastnila, Ivana jí o něm vypráví a v rámci vy-
právění popisuje některé spolužáky a spolužačky. Množství deiktických vý-
razů, pseudoukazovacích či neurčitých zájmen a zájmenných příslovcí je
patrné na první pohled, stejně jako v některých případech absence plnový-
znamových pojmenování: **takovy** šaty; **todleto ti měla takovy secvrkly ti**
jako a takle ti **to** viselo přes voči; ta kůže ti jí visela až přes **to**... Přesto si obě
kamarádky bez problémů rozumějí, dialog je živý, spolužáky pomlouvají
s gustem a s bezostyšnou kritičností. To je umožněno opět neodmyslitelným
užíváním **neverbálních** prostředků (gest apod.), jejichž využití je právě pro
popisné úseky dialogů konstitutivní: Ivana ukazuje „secvrklé“ a „opuchlé“
části obličejí spolužačky na obličejí vlastním.

3) Konverzace dvou asi dvacetiletých kamarádek, středoškolaček (Zdena, Táňa) o bytě, který jedna z nich (Táňa) navštívila

- Z já sem úplně na půdní vestavby / mně se tydlety úhly a všecy ty různý /
ježiš to se mi strašně líbí
- T to je nádhera vid' / normálně maj rohovou vanu v koupelně / a **takovou**
tu ještě víš kterou / **takhle** nahoře ještě **s tim** **sedacím jako**
- Z a maj to **s tim kulatým**?
- T no kulatou / a prostě sedací ještě **takhle** [...] vpravo tam maj kuchyň
plus obejvák / ale to maj přepažený **jenom tak** **takovym tim vysokym**
[...] potom **jako** tam maj vstup do malý chodbičky / **jakoby** vlastně

nejsou to dveře [...] pak tam maj eště krásný letiště **s takovým tím kulatým** ze strany

Táňa popisuje spolužačce byt a implicitnost se v tomto dialogu opět projevuje vypuštěním řady plnovýznamových pojmenování (označení jako *sedátko, přepážka/zástěna, noční stolek* nebyla explicitně zavedena) a vysokou frekvencí zástupných výrazů, hlavně zájmenných. V ukázce 1) ovšem šlo o bezprostřední ukazování na předmětech situačně přítomných (šaty, tělo zákaznice); v ukázce 2) sice pomlouvaná spolužačka přítomna nebyla, místo jejího obličejce však jako zástupná entita posloužil obličej popisující účastnice rozhovoru. V ukázce 3) při popisu cizího bytu už vůbec nejde o ukazování na předměty v době a prostředí rozhovoru přítomné, a tudíž mohou být využity pouze evokační náznaky gest pro kvalifikace jako „kulatý“, „vysoký“; místo názorných neverbálních prostředků tak vystupují do popředí a uplatňují se hlavně společné znalosti a sdílené zkušenosti obou kamarádek. Na jejich základě opět fungují inference, „vyslovené“ je bez problémů doplňováno na „míněné“, „implikované“, a nastává absolutní porozumění. Podobně například, když stará paní popisuje krajinu svého dětství: 4) „no to bylo údolí / to bylo údolí úplně / ta řeka dělala krásný oblouky / **takový** točila **takový** / no bylo to krásný“ – výraz „meandry“, na který si nevzpomene, si snadno doplníme.

Pokud ovšem v dialogu nejde jen o nezávaznou přátelskou konverzaci, ale např. o institucionální rozhovor, může chybějící popis někdy i fatálně komplikovat dorozumění – např. když stará paní volá na hasičský dispečink, protože k ní přiběhla vylekaná sousedka s prosbou, aby zavolala hasiče, protože u ní v koupelně hoří. Stará paní není schopna zformulovat popis, jaký by hasičský dispečer potřeboval; ale i tady si profesionál na základě svých zkušeností do popisu postupně dosadí potřebné údaje a porozumí.

5) H – hasičský dispečer, K – volající klientka

H vo co tam de mi řekněte

K je to / hoří v bytě

H a co tam hoří v bytě?

K no v bytě to hoří / **já nevím** / v koupelně je to / je tam voheň

H co tam hoří nevíte?

- K **no to já nevím** / hoří tam vošklivě / je tam voheň
 H no ale co? to nevíte? vy ste tam nebyla?
 K no já sem to viděla / dyť tam hoří
 H a v tý koupelně hoří? a má tam plyn v tý koupelně?

Bylo by možno všimnout si ještě dalších zajímavých skutečností, třeba toho, jak účastníci dialogu někdy společně, prostřednictvím dialogických výměn a vzájemných reakcí „koprodukuje“ popis, např. při nákupech:

6) Z – zákaznice, P – prodavačka

- Z **ňákej** stan pro dva / aby byl s kopulí ale vzádu / **asi** nemáte vite
 P **ňákej** / vy chcete **ňákej** malinkej stan
 Z no **takovej** / no nemusí bejt úplně malej / no ale
 P **takovejdle** **ňákej**?

Po předvedení ukázek se pokusím aspoň stručně tento typ „popisování“ zařadit do určitých teoretických a metodologických kontextů. Ladislav Nebeský v článcích z let 1997–1999 (dva z nich vyšly v časopise *Slovo a slovesnost*, další dva v *České literatuře*) upozorňuje na to, co je v komunikaci **nejasné**, **neviditelné** nebo **skryté**, a na „prázdná místa“ v textu. Rozlišuje záměrné znejasnění a nejasnosti nezáměrné; a i když se zaměřuje hlavně na psané texty, zmiňuje se také o nezáměrných nejasnostech v mluvené komunikaci, způsobených např. různými šumy. Píše, že „komunikace od autora nejasného jevu k adresátovi je možná jen tehdy, když adresát o vyjasnění nejasného jevu jeví zájem“, když je to pro něj „výzva k nalezení skrytého (i když je skrytost někdy pouhou konvencí)“. I pak je ale k „bezporuchové“ komunikaci třeba splnění dalších dvou podmínek: 1) autor volí takový nejasný jev, aby vyjasnění, které míní, mohl adresát snadno odhalit; 2) adresát očekává, že autor takto volil. – Tyto podmínky týkající se strategií, motivací autora a adresáta, vzájemných očekávání jsou v našich rozhovorech splněny. Nevznikají v nich sice vyložené „prázdná místa“ a asi bychom nemluvili o „neviditelných znacích“. O potenciálních nejasnostech by se mluvit dalo, vzhledem k vysoké míře neurčitosti a upozadování plnovýznamových pojmenování; v komunikační realitě však nejasnosti nevznikají, popisy nejsou nijak funkčně defektní. Nebeský uvádí, že „vytváření nejasných jevů je překročením přirozeného jazyka (češtiny)“;

to je v našem případě problematické, respektive bychom to tak mohli chápat při orientaci na normu psaných projevů; k češtině jako přirozenému jazyku v mluvené podobě však podobné „nejasné jevy“ organicky náleží.

Nebeský v některých článcích odkazuje na práce Ireny Vaňkové o mlčení; z její knihy z roku 1996 se našeho tématu týká hlavně kapitola „Mlčení, vnitřní řeč, implicitnost“ (1996: 27nn). Vychází se zde z Lva Semjonoviče Vygotského, který píše o vnitřní řeči, že je zkratkovitá, zlomkovitá, náznaková; a podle Josefa Vachka (1983) se právě v těchto vlastnostech blíží vnitřní řeči naše nepřipravené projevy mluvené. Vygotskij uvádí, že při myšlenkové shodě účastníků rozhovoru, při stejné zaměřenosti jejich vědomí se snižuje úloha řečových impulzů na minimum, ale porozumění přesto probíhá bez chyb; takže mezi lidmi žijícími v těsném psychologickém kontaktu je porozumění prostřednictvím zkratkovité řeči spíše pravidlem než výjimkou (Vygotskij 1976: 273–274). Při vysoké míře sdílenosti (až totožnosti) životních kontextů účastníků komunikace je „vyjadřování náznakem“ a „porozumění domýšlením“ v situačně a „vztahově“ zakotvené každodenní praxi běžné. Vygotskij cituje Jevgenije Dmitrijeviče Polivanova, že „ve skutečnosti vše, co říkáme, vyžaduje posluchače, který ví, oč jde“; to bylo patrné např. v naší ukázce 3). A Vaňková dodává, že i hermeneutici počítají s předporozuměním: člověk vždy již nějak textu (a bytí) rozumí, když k němu přistupuje, protože je k tomu už vybaven nějakou zkušeností. Její problém je, kam až může být dovedena implicitnost, zkratkovitost a náznakovitost, která ještě umožňuje domýšlení a dorozumění; zda může být dovedena až k mlčení (ke kterému rozhodně neinklinuje žádná z účastnic rozhovorů 1–3).

Ještě tedy pár slov o **implicitnosti** a **explicitnosti**: zde musím povinně uvést zásadní článek Karla Hausenblase s názvem „Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování“ (1972). Autor tu definuje explicitnost jako „výslovné vyjádření něčeho“, zatímco implicitní vyjádření je podle něho takové, „z něhož se vyrozumívá něco, co není vyjádřeno výslovně, co ale může být interpretováno“. Je zjevné, že se tu dostáváme velmi blízko ke Griceovu protikladu významu „doslovného“ a „implikovaného“. Vedle Grice je však třeba zmínit kontext formovaný ještě dalšími filozofy jazyka, sociology a etnometodology jako Alfred Schütz, Harold Garfinkel, Erving Goffman, Thomas Luckmann a další, kteří zdůrazňují (stereo)typizaci každodenních komunikačních událostí a konvencionalizaci (sedimentaci) zkušenostních vzorců. Jazyk je podle nich zásobárnou společensky platných typizací, respektive

„interpretačních šablon“; v každodenní komunikaci se tedy neustále pohybujeme – jako i v našich výše uvedených „popisech“ – mezi typizací, rutinizací jazykových jednání (umožněnou sedimentací dlouhodobých zkušeností) na jedné straně a jejich konkrétním kontextovým zapojením na straně druhé. Není to nic nového: až toto spojení konkrétního a zkušenostního kontextu umožňuje interpretaci vágních indexikálních výrazů (např. deiktik, kterými jsou naše ukázky tak nasyceny), aspoň relativní deindexikalizaci vedoucí k porozumění. (Shrnutí těchto přístupů viz Auer 2014.)

Na závěr zpět k explicitnosti/implicitnosti a k Ireně Vaňkové, podle níž mlčení jako řečový fenomén stojí na samém krajním pólu **implicitnosti** a od něj se táhne přechodový pás vyjádření (textů) s různou mírou implicitnosti/explicitnosti až k vyjádřením (textům) maximálně **explicitním**. Uvedu ještě ukázkou z každodenního dialogu, který nemá daleko k monologu: jeden z jeho účastníků (dítě) je převážně pasivní, jeho kompetence umožňuje jen zcela minimální reakce (signály porozumění/neporozumění), zatímco druhý (matka) je velmi aktivní a produkuje maximálně explicitní popis. (Nebo snad výklad? Tady je patrné, jak nám tradiční klasifikace „slohových postupů“ – vyprávění, popis, výklad – nedostačují.) Matka tu připravuje malého synka na účast na svatebním obřadu příbuzných; s pomocí fotografií a s velkou trpělivostí mu postupně (a opakovaně) objasňuje, co je *to svatební oznámení, svatebčani, myrta, vlečka, snubní prstýnek* atd.

7) Rozhovor matky (M) s 3-4letým synem (D)

M hele tak **tomuhle se říká svatební oznámení**. to dycky když někdo chystá svatbu tak si nechá udělat takovýhle kartičky: a tam je napsáno kdo s kým bude mít svatbu kdy ta svatba bude a kde bude hm aby to všichni věděli aby tam mohli přijít na tu svatbu. pozor pozor abys to nezmačkal jo?

D co to tam je?

M **to je myrta. to je taková kytička**: a všichni **svatebčani** [...] **to sou hosti na svatbě**: tu si připnou takhle na šaty. hele až bude mít Ondra s Kájou svatbu tak ty budeš mít taky **takovou myrtu. to je taková kytička** a hele tady má **špendlík**. vidíš?

D jo.

M **to je kytička s mašličkou a v tý mašličce je špendlík** [.] [...] hele
koukni a tudyto: **tomu se říká vlečka**. ty šaty jsou dlouhatánské až na
zem a vzadu mají **vlečku**. a tu **vlečku** nese družička [...]

V tomto případě nezaznamenáváme v asymetrickém rozhovoru, respektive v projevu matky skoro žádné známky implicitnosti: naopak, uvedená „klíčová slova“, nosná plnovýznamová pojmenování (*myrta, kytička, mašlička, špendlík, vlečka* ad.) se mnohokrát opakují. Pokládejme to ale za výjimečný případ – v každodenním dorozumívání určitě převládají symetricky profilované situace, v nichž sdílené zkušenosti partnerů motivují vysokou implicitnost. Spolu s užíváním mimojazykových prostředků umožňují i komunikační úspěšnost oněch „nepřítomných“, „minusových“, „náznakových“, „neurčitých“, implicitních popisů, jejichž evokační i identifikační funkce je bohatě kompenzována.

LITERATURA

Auer, Peter

2014 [1999] *Jazyková interakce*, přel. Jiří Nekvapil, Petr Kaderka et al. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

Grice, Herbert Paul

1975 „Logic and conversation“, in Peter Cole, Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech acts* (New York: Academic Press), s. 41–58

Hausenblas, Karel

1972 „Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování“, *Slovo a slovesnost* 33, č. 2, s. 98–105

Nebešský, Ladislav

1997a „Nejasné jevy a jejich vyjasnění“, *Slovo a slovesnost* 58, č. 1, s. 1–7

1997b „Prázdné místo“, *Česká literatura* 45, č. 1, s. 57–63

1998 „Neviditelné znaky“, *Česká literatura* 46, č. 1, s. 65–72

1999 „Neviditelné v komunikaci“, *Slovo a slovesnost* 60, č. 1, s. 2–5

Vachek, Josef

1983 „K problémům psané normy jazyka a vnitřní řeči“, *Slovo a slovesnost* 44, č. 2, s. 131–135

Vaňková, Irena

1996 *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře* (Praha: ISV nakladatelství)

Vygotskij, Lev Semjonovič

1976 [1965, 1968] *Myšlení a řeč*, přel. Jan Průcha (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

Weingart, Miloš

1932 „Semiologie a jazykozpyt“, in: *Charisteria. Guilelmo Mathesio quinquagenario. A discipulis et Circuli linguistici Pragensis sodalibus oblata* (Pragae: Pražský linguistický kroužek / Cercle linguistique de Prague), s. 5–13